

Crisi i pobresa infantil a Catalunya

Pau Marí-Klose i Marga Marí-Klose

Resum

Aquest treball radiografia la pobresa infantil a Catalunya en el context d'adversitat econòmica que estem vivint. Les anàlisis realitzades posen en relleu que Catalunya presenta nivells de pobresa infantil molt alts quan es compara amb altres països europeus, i les tendències que s'apunten en els darrers anys són negatives. La nostra investigació discuteix, en primer lloc, la magnitud del fenomen, la seva evolució i els principals perfils socials. En segon lloc prenem atenció al tipus d'experiències de la privació en les llars on viuen infants, rastrejant els canvis que es produeixen entre l'any 2007 i 2010. Per acabar, analitzem l'impacte de les transferències públiques sobre la pobresa infantil a Catalunya i als països de la Unió Europea 15. Evidenciem les enormes limitacions de les polítiques públiques vigents al nostre país per corregir fenòmens de pobresa i privació. El treball acaba alertant sobre les conseqüències a les quals ens aboca el fet de relegar la inversió social en infància i planteja una sèrie de propostes.

Edita

UNICEF Comitè Catalunya

www.unicef.es/cat

catalunya@unicef.es

Autoria

Pau Marí-Klose

Marga Marí-Klose

Coordinació de la col·lecció (UNICEF Comitè Catalunya): Maria Truñó i Salvadó

Traducció del castellà: Violeta Roca i Font

Disseny i maquetació: K.P. Gráfica

Les opinions expressades en aquesta publicació són responsabilitat dels autors i no reflecteixen necessàriament la política i posicionaments d'UNICEF.

Barcelona, març 2012

Amb el suport de:

 Obra Social "la Caixa"

Índex

1. Introducció	04
2. Magnitud i evolució de la pobresa infantil a Catalunya	06
3. Perfils de la pobresa infantil a Catalunya	07
La vinculació de la llar al mercat laboral: desocupació i baixa remuneració	07
Estructura de la família: monoparentals i nombroses	08
Habitatge: endeutament i costos	09
4. La crisi dels pobres: intensitat de la pobresa, privació i malestar	10
5. L'impacte de les polítiques socials	11
6. Conclusions	13
7. Propostes	14
8. Bibliografia	16

Sobre els autors: Pau Marí-Klose i Marga Marí-Klose

Pau Marí-Klose és investigador a l'Instituto de Políticas y Bienes Públicos del Consejo Superior de Investigaciones Científicas i a l'Institut d'Infància i Món Urbà. Doctor en Sociologia per la Universitat Autònoma de Madrid, i Màster en Sociologia per la University of Chicago. Ha estat director dels Informes de la Inclusió Social a Espanya 2008 i 2009, publicats per la Fundació Caixa Catalunya, a més d'autor de nombrosos treballs sobre la pobresa infantil, les condicions de vida de les famílies i els sistemes de protecció social.

Marga Marí-Klose és professora lectora del Departament de Sociologia de la Universitat de Barcelona i investigadora a l'Institut d'Infància i Món Urbà. Doctora en Sociologia per la Universitat de Barcelona i Màster en Social Policy Research per la London School of Economics. Les seves publicacions analitzen temes com la família, la infància, les polítiques socials i els fenòmens d'exclusió social i pobresa.

1. Introducció

Les crisis mai no sacsegen tots els grups socials de manera igual. Les convulsions econòmiques tenen efectes socials diferenciats, que no es distribueixen de manera aleatòria. Alguns col·lectius experimenten descensos marcats dels seus nivells de benestar, que, més enllà dels efectes immediats, poden obrir «ferides» que no s'acaben de cicatritzar del tot. La trajectòria vital de les persones pot quedar condicionada per les seves experiències en períodes de crisi. L'objectiu d'aquest article és contribuir a radiografiar les condicions de vida d'un dels col·lectius més exposats a situacions de risc en contextos d'adversitat econòmica: la infància.

Hi ha motius poderosos per atorgar a la infància prioritat en l'anàlisi de la pobresa i la demanda d'intervenció pública. En primer lloc, des d'un punt de vista normatiu, hi ha forts motius legals i morals per prevenir i corregir dèficits de benestar que tenen lloc en la infància. En la Convenció sobre els Drets de l'Infant, a l'article 27, els Estats part reconeixen el dret de tot infant a un nivell de vida adequat per al seu desenvolupament físic, mental, espiritual, moral i social, i s'obliguen a ajudar els pares o altres persones adultes responsables de l'infant a assegurar aquest dret. Els nens i nenes no són responsables de les situacions socioeconòmiques que els ha tocat viure. Les situacions de desocupació dels seus progenitors o tutors, les condicions de pobresa de la llar en què viuen, no depenen (o, en qualsevol cas, ho fan en un grau molt petit) dels seus comportaments i actuacions personals. Haver nascut i créixer en una llar exposada a més risc social és producte de l'atzar. A això cal afegir-hi que els infants (a diferència d'altres col·lectius formats per persones adultes) tenen poca capacitat per mobilitzar-se, no poden votar per les opcions polítiques més receptives a les seves necessitats i acostumen a tenir poques plataformes que vetllin directament pels seus interessos (sindicats, associacions, *lobbies*).

La Convenció reconeix el dret de tot infant a un nivell de vida adequat per al seu desenvolupament físic, mental, espiritual, moral i social.

En segon lloc, les experiències que es viuen en la infància tenen implicacions decisives sobre la resta del cicle vital. El destí dels individus es determina en gran manera per les vicissituds que s'experimenten els primers anys de vida. Situacions de vulnerabilitat en la infància afecten negativament aspectes determinants per al desenvolupament equilibrat de la personalitat i el progrés educatiu. Des d'etapes molt precoces, el cos de les persones enregistra experiències socials. Viure en una llar amb baixos nivells de renda, en un habitatge en males condicions o estar exposat a una nutrició inadequada durant la infància influeix sobre l'estat de salut de les persones durant molt de temps des que s'originen aquestes condicions, i de manera especial si tenen lloc durant etapes prolongades. També influeixen en el desenvolupament d'aptituds cognitives els resultats educatius o la propensió a comportaments asocials (Griggs i Walker, 2008). Un volum creixent d'investigacions posa en relleu que la posició social en l'edat adulta i l'exposició a diverses formes d'infortuni social (atur, mala salut, divorci, fins i tot empresonament) estan relacionades amb situacions d'adversitat experimentades durant la infància.

Les crisis ens situen, doncs, davant d'escenaris en què els problemes de la infància es converteixen en problemes socials de primer ordre, atès que intensifiquen situacions d'injustícia i projecten els efectes de la crisi en el temps, cosa que configura la vida de les persones en l'estadi posterior a la crisi. Entre tots els problemes que afligeixen la infància sens dubte en sobresurt un per damunt dels altres, perquè està íntimament associat amb altres formes d'exclusió social: la pobresa. La pobresa infantil és resultat de

la precarietat econòmica de llars on viuen infants. És, en aquest sentit, també pobresa de mares, pares i altres adults que poden conviure en aquestes llars.

La manera convencional de mesurar el risc de pobresa infantil té en compte els ingressos de la llar com a resultat de totes les aportacions que fan normalment els adults que viuen amb els infants, i pondera aquests ingressos en funció del nombre de residents a la llar i l'edat que tenen (per obtenir així els anomenats ingressos equivalents). Infants pobres són els que viuen en una llar els ingressos equivalents de la qual se situen per sota del que es considera de manera convencional com a llindars de pobresa. En aquest estudi farem servir dos llindars d'ús molt habitual en estudis internacionals que fan servir microdades d'enquesta, i que la Unió Europea fa servir a les estadístiques oficials: el 60% de la mediana d'ingressos equivalents (al qual anomenarem llindar de pobresa moderada) i el 40% (al qual anomenarem llindar de pobresa alta). Es considera que una persona és en situació de risc de pobresa si la llar en què viu se situa a la cua esquerra de la distribució dels ingressos de totes les llars d'un país, en aquest cas per sota del 60% (o el 40%) de la mediana.

Les crisis intensifiquen situacions d'injustícia en la infància i projecten els seus efectes en el temps.

L'evidència utilitzada procedeix de les successives edicions de l'Enquesta de Condicions de Vida (2006-2010), publicades per l'Institut Nacional d'Estadística. Es treballa amb submostres de llars catalanes, integrades, l'any 2010, per 3.907 persones. D'aquestes, 761 són individus menors de 18 anys, objecte prioritari de la nostra atenció. Es tracta d'una submostra petita, que és impossible de desagregar per calcular les taxes de pobresa de col·lectius minoritaris sense acceptar errors considerables en l'atribució dels valors. Per això, algunes de les dades mostrades en aquest treball s'han de prendre amb cautela. Quan les presentem, ens referirem també als valors del conjunt estatal, que esdevenen un punt de referència important, amb el suport d'una mostra gairebé set vegades més gran. Les taxes de risc de pobresa s'obtenen a partir del llindar de pobresa autonòmic, és a dir, el 60% de la mediana de renda equivalent de les llars catalanes. El 2010 aquest llindar se situava en 8.719 euros l'any a Catalunya (7.818 a Espanya).

Taula 1. Evolució de la pobresa moderada (60% de la mediana) dels menors de 16 anys a la UE-15

	2006	2007	2008	2009	2010
Dinamarca	9,9	9,4	9,3	10,6	10,7
Finlàndia	9,1	10,4	11,9	11,9	11,2
Suècia	14,5	11,4	12,3	12,7	12,4
Països Baixos	13,6	14,4	13,3	15,4	13,5
Àustria	14,8	15,0	15,1	13,8	14,7
Alemanya	12,5	14,1	14,7	14,6	17,2
França	13,5	15,0	16,4	16,7	18,4
Bèlgica	15,0	16,8	16,7	16,4	18,5
Irlanda	21,2	19,1	17,9	17,8	:
UE-15	18,2	18,7	19,3	18,7	19,5
Regne Unit	24,5	23,2	24,4	20,6	20,0
Portugal	20,2	20,9	22,7	21,8	20,9
Luxemburg	19,1	19,9	19,9	21,7	21,5
Grècia	21,6	21,5	22,7	23,4	22,3
Catalunya	22,3	18,9	17,6	23,4	23,7
Itàlia	24,5	25,5	24,6	24,0	24,3
Espanya	23,8	23,3	24,1	23,3	25,3

Font: Eurostat 2006-2010.

La crisi econòmica ha afectat de manera especialment greu les llars on viuen infants.

2. Magnitud i evolució de la pobresa infantil a Catalunya

Espanya forma part d'un nombrós grup de països on la pobresa infantil és més gran que la pobresa del conjunt de la població. Catalunya també pertany a aquest «club». A Espanya, durant les últimes dues dècades, els nivells de pobresa infantil (menors de 16 anys) s'han mantingut pràcticament estancats al voltant del 25%. Les dades del Panel de Llars de la Unió Europea (PHOGUE), que ofereixen una panoràmica de la situació socioeconòmica de les llars entre 1994 i 2001, situen la pobresa infantil a Espanya per damunt del 25% en quatre anys (1997, 1999-2001) (Cantó, 2009). Les dades més recents de l'Enquesta de Condicions de Vida (2004-2010) situen la pobresa infantil de manera sistemàtica lleugerament per sota del 25%, llevat de la darrera edició, en què la pobresa infantil es dispara al 25,3%.

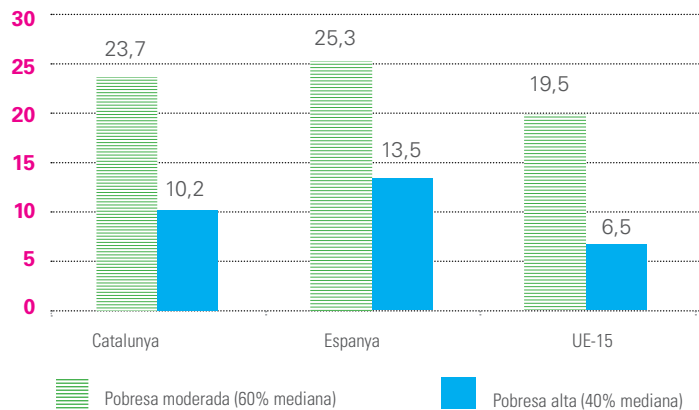
Amb les degudes cauteles atesa la mida de les mostres, es pot afirmar que la pobresa infantil a Catalunya s'ha situat sempre per sota de la xifra del 25%. Ara bé, les xifres suggereixen que els dos últims anys de què disposem dades, la pobresa infantil a Catalunya (2009 i 2010) s'ha incrementat de manera molt notable, cosa que interromp una evolució molt positiva observada els anys immediatament anteriors. Com es pot observar a la taula 1, Catalunya passa de tenir unes taxes de risc de pobresa infantil que el 2008 se situaven per sota del nivell de la UE-15 a assolir unes xifres un 21% més altes el 2010. L'increment que es dona en aquests anys és significativament més alt que el que es produeix al conjunt d'Espanya.

L'augment de 6,1 punts (un 34%) de la pobresa infantil a Catalunya en el període 2008-2010 no es pot explicar senzillament per l'increment general de les taxes de pobresa en la població catalana. En el conjunt de la població, el risc de pobresa entre 2008 i 2010 experimenta un augment, però ho fa de manera una mica més moderada: 3,3 punts (o un 19,9%). Les dades suggereixen, per tant, que el context de crisi econòmica ha afectat de manera especialment greu les llars on viuen menors de 18 anys.

Els efectes de la crisi també són evidents quan analitzem les taxes de risc de pobresa obtingudes a partir del llindar del 40% de la mediana, amb què es capturen formes més agudes de pobresa. En aquest cas, tanmateix, cal remarcar que l'increment de la pobresa infantil a Catalunya s'adverteix ja l'any 2008 i sembla que no s'accentua el 2010 (encara que la dimensió de la mostra obliga a ser extremament curosos amb les diferències observades). La taxa de risc de pobresa alta observada a Catalunya el 2010 és un 56% més elevada que la mitjana de la UE-15, cosa que situa Catalunya (i, en general, Espanya) al furgó de cua d'Europa. En altres paraules, les taxes de pobresa infantil a Catalunya no només són molt altes en comparació amb les que s'observen a la majoria de països del nostre entorn, sinó que, a més, ens allunyen més de la mitjana europea com més sever és l'indicador de pobresa monetària emprat.

Gràfic 1. Taxa de risc de pobresa moderada i alta a Catalunya, Espanya i UE-15 en menors de 16 (2010)

Font: Eurostat 2010

Taula 2. Evolució de la pobresa alta (40% de la mediana) dels menors de 16 anys a Catalunya i països de la UE-15

	2006	2007	2008	2009	2010
Finlàndia	0,9	1,3	2,1	1,5	1,3
Països Baixos	4,3	3,7	2,5	3,0	2,4
Àustria	3,3	4,2	2,5	3,2	2,7
Suècia	5,3	3,3	2,2	3,6	3,0
Luxemburg	5,2	3,3	2,6	4,1	3,4
Dinamarca	2,4	3,4	3,5	3,5	4,1
Alemanya	3,4	4,4	4,5	4,5	4,1
França	2,5	2,9	2,7	3,7	4,5
Regne Unit	6,5	6,9	6,9	5,8	5,7
Bèlgica	3,4	4,0	3,6	4,0	6,2
Irlanda	3,8	3,9	2,7	3,3	:
UE-15	5,8	5,9	5,7	6,0	6,5
Portugal	7,5	7,3	8,1	9,1	8,3
Grècia	9,1	9,2	8,4	8,1	9,4
Catalunya	8,5	6,3	8,9	11,7	10,2
Itàlia	10,8	10,0	9,4	9,6	10,7
Espanya	10,6	9,3	9,2	11,3	13,5

Font: Eurostat 2006-2010.

3. Perfils de la pobresa infantil a Catalunya

Les condicions de vida dels infants a Catalunya, igual que a la resta de l'Estat, estan íntimament lligades a dues dimensions que condicionen la percepció d'ingressos: la vinculació dels membres de la família al mercat laboral i el nombre d'adults (en condicions de treballar) residents a la família. Al costat d'aquestes dimensions que condicionen els ingressos cal destacar dos aspectes rellevants addicionals que afecten el benestar de les famílies incrementant els nivells de despesa que han de realitzar: 1) el nombre de membres de la unitat familiar que no aporten ingressos (principalment menors d'edat dependents) i, 2) els costos de béns bàsics que, en el context actual, el principal és l'habitatge.

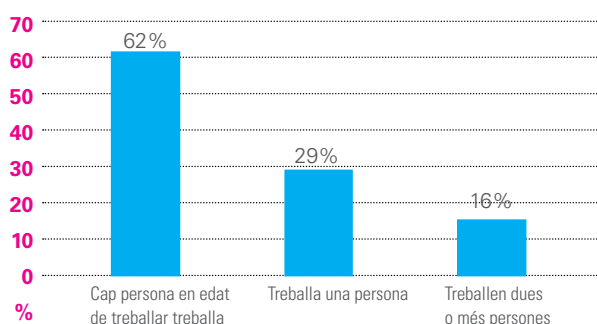
La vinculació de la llar al mercat laboral: desocupació i baixa remuneració

En un context en què la crisi destrueix llocs de treball, augmenta ràpidament la proporció de llars on no treballa cap adult o ho fa només un, situacions que, com es pot advertir en el gràfic següent, aboquen les famílies a riscos considerables de pobresa¹. En qualsevol cas, cal destacar l'elevada proporció de llars que estan en una situació de pobresa malgrat que treballen dues persones adultes. El fet que dos adults de la llar treballin no garanteix la generació de prou recursos per superar el llindar de la pobresa en aproximadament una de cada sis llars. En un mercat laboral molt segmentat, la baixa remuneració i el caràcter temporal de molts llocs de treball als quals es veuen abocades parelles joves amb fills dependents és un factor determinant dels elevats riscos de pobresa infantil al nostre país.

La baixa remuneració i el caràcter temporal de molts llocs de treball és un factor determinant dels elevats riscos de pobresa infantil al nostre país.

Gràfic 2. Taxa de risc de pobresa de menors de 18, segons persones que treballen a la llar. Catalunya, 2010

Font: ECV_2010, INE

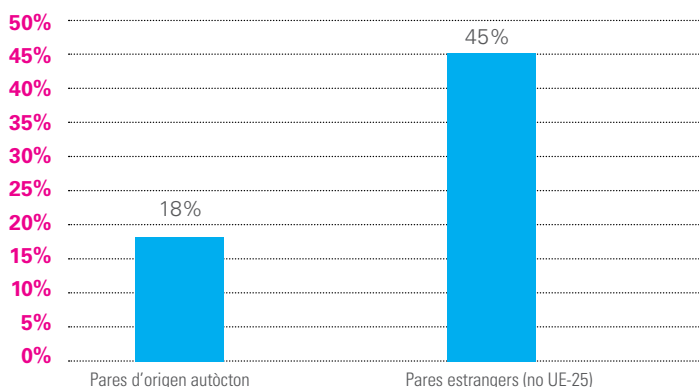
1. Ens servim aquí de les dades proporcionades per Bringué X. i Sábada, Ch.: *La generación interactiva en España. Niños y adolescentes ante las pantallas*, Madrid, Fundación Telefónica & Ariel, 2009.

La taxa de risc de pobresa entre infants d'origen immigrant a Catalunya està entre les més altes d'Europa

Les altes taxes d'atur i la mala qualitat dels llocs laborals que ocupen expliquen també en gran manera els elevats riscos de pobresa dels menors d'origen immigrant². Prop d'un de cada dos infants els pares dels quals han nascut fora de la Unió Europea dels 25 viuen en una llar amb ingressos equivalents per sota del llindar de la pobresa. Aquestes xifres, que cal prendre novament amb cautela per la mida reduïda de la mostra catalana de l'ECV, coincideixen amb les que es van obtenir el 2006 amb la mostra del Panel de Famílies i Infància, centrada en llars d'adolescents catalans de 13 a 16 anys (Mari-Klose, Gómez-Granell, Brullet i Escapa, 2008). Amb independència de la precisió de l'indicador, es pot afirmar sense por d'equivocar-se que les taxes de risc de pobresa entre infants d'origen immigrant a Catalunya són entre les més altes d'Europa (es pot consultar la pobresa dels menors d'origen immigrant en altres països a Lelkes, Platt i Ward, 2009: 95).

Gràfic 3. Taxa de risc de pobresa de menors de 18 anys, segons origen dels pares. Catalunya, 2010

Font: ECV_2007 i 2010, INE.

Estructura de les famílies: monoparentals i nombroses

Com hem vist, la presència de dos progenitors que treballen minva (encara que no anul·la) els riscos de pobresa. Per aquest motiu, un grup exposat de manera especialment intensa als riscos de pobresa són les llars encapçalades per un adult amb fills dependents. Segons dades de l'IDESCAT, la taxa de risc de pobresa d'aquestes llars s'ha situat de manera consistent per sobre del 40% en el període 2008-2010³. En el conjunt de l'Estat, la taxa de risc de pobresa se situa en el 48,2%. Malgrat que en gran part són llars en què aquest adult treballa (en el 85% dels casos), la presència d'una sola persona amb feina exposa les llars a un risc de pobresa elevat. Aquest adult és habitualment una dona (la mare d'aquests fills), amb opcions de participació en el mercat laboral fortament condicionades per les dificultats de gestionar en solitari les atencions i cures dels seus fills, i que sovint no rep suport econòmic per part del progenitor no resident, o, si el rep, és escàs⁴.

Taula 3. Distribució de la pobresa de menors de 18 anys segons tipus de llar

Tipus de llar	Catalunya	Espanya
Monoparental	8,6 (a)	10,2
Dos adults amb infants	80,5	76,1
amb un o dos infants	59,3	
amb tres o més infants	21,2	
Altres llars amb infants	10,8 (b)	13,7

Notes: a) 23 casos a la casella; b) 29 casos a la casella. Font: ECV_2010, INE.

Ara bé, cal recordar que la immensa majoria dels menors de 18 anys en situació de risc de pobresa està en llars on viuen dos adults, perquè és la modalitat de llar més habitual. Només el 10,2% dels infants en risc de pobresa viu en una llar encapçalada per un únic adult a l'Estat espanyol, i un percentatge una mica inferior a Catalunya (encara que aquesta dada és poc fiable, perquè es basa en una generalització a partir de molt pocs casos).

2. Un altre factor que cal tenir en compte és el fet que les llars amb persones nascudes fora d'Espanya continuen beneficiant-se, per regla general, de nivells més baixos de protecció social.

3. Aquestes dades s'han d'entendre com una aproximació al valor real. La baixa presència d'aquest tipus de llars en la submostra catalana produeix marges d'error molt amplis.

4. Segons dades del Panel de Famílies i Infància realitzat per l'Institut d'Infància i Món Urbà, un 40% de les mares d'adolescents catalans indicava que no rebia cap quantitat del progenitor no resident per a la manutenció del seu fill (Mari-Klose, Gómez-Granell, Brullet i Escapa, 2008). Aquesta xifra és força inferior de la que s'obté en una anàlisi de l'ECV d'àmbit estatal. D'acord amb les dades del conjunt de l'Estat, la proporció de llars on viu un adult amb almenys un fill dependent menor de 18 anys i no rep transferències per manutenció o pensió alimentària és del 70,5%.

Pel que fa a les famílies nombroses, tradicionalment han constituït un dels grups més exposats a la precarietat econòmica, tot i l'existència de polítiques dirigides a pal·liar els costos que suposa la criança d'una prole nombrosa (desgravacions fiscals, costos reduïts d'ús de d'alguns serveis, etc.). En un context marcat pel descens de la fecunditat, la proporció de famílies amb tres o més fills està en retrocés. Així, mentre que el 1985 prop de la meitat de les dones de 40-44 anys a Espanya havia tingut tres fills o més, el 2006 aquesta proporció havia caigut al 17,7% (Delgado 2007).

Malgrat aquest retrocés en el seu pes demogràfic, cal recordar que aquesta estructura familiar implica un alt risc d'exposició a situacions de pobresa: el 48,3% de les llars amb dos adults i tres o més fills menors d'edat viuen per sota del llindar de la pobresa (ECV, 2010). I del total de llars en risc de pobresa amb infants, aproximadament un de cada cinc són famílies nombroses.

La despesa en quotes hipotecàries aboca les llars a situacions de precarietat econòmica, encara que disposin de prou ingressos per situar-se per sobre del llindar de pobresa.

Habitatge: endeutament i costos

Un últim aspecte en què cal parar atenció per caracteritzar adequadament la precarietat econòmica de la infància a Catalunya és l'impacte dels costos de l'habitatge (Marí-Klose, Antón i Marí-Klose, 2012). Nens i nenes acostumen a ser membres de llars que estan en les primeres etapes del cicle familiar, que coincideixen al nostre país (on hi ha una forta inclinació a la titularitat privada dels habitatges) amb la realització de fortes inversions per accedir a l'habitatge. En els darrers anys moltes famílies han optat per recórrer al crèdit hipotecari per sufragar els costos de l'habitatge, en un context en què aquest ha experimentat una inflació sense precedents. L'accés fàcil al crèdit ha propiciat un fort endeutament de moltes llars, especialment en sectors desafavorits que altrament s'haurien hagut de mantenir en el mercat de lloguer perquè no podrien satisfer els requisits de solvència exigits als prenedors d'un crèdit. En aquest sentit, la despesa amb què es comprometen les famílies per satisfer quotes hipotecàries (o, si és el cas, del pagament del lloguer) representa un last financer considerable, que aboca les llars a situacions de precarietat econòmica sobrevinguda, encara que disposin de prou ingressos per situar-se per sobre del llindar de pobresa.

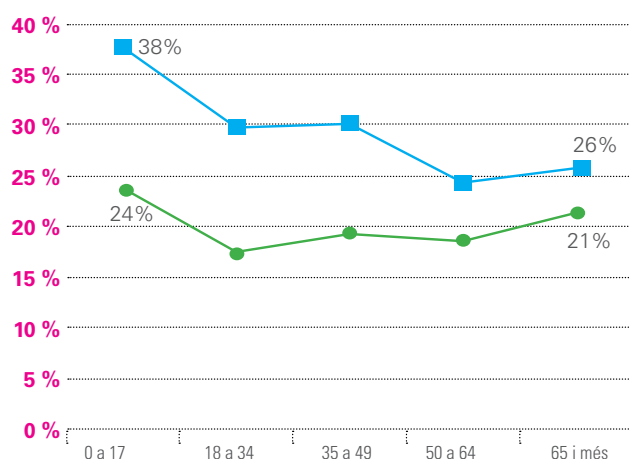
El gràfic següent, que estima les taxes de risc de pobresa al llarg del cicle vital si es descompten a la renda total de les llars els costos de l'habitatge, mostra clarament l'impacte diferencial dels costos de l'habitatge. Les llars amb infants veuen augmentades les seves taxes de risc de pobresa de manera molt més accentuada que els col·lectius d'edat més avançada. Això es deu principalment al fet que aquests últims sovint ja no tenen càrregues hipotecàries (perquè han amortitzat completament els préstecs) o en sufraguen costos més baixos (perquè van accedir a habitatges més barats en el passat o perquè ja han cancel·lat els préstecs en cas que els haguessin.

Els alts índexs de precarietat econòmica en la infància han estat propiciats per canvis en el mercat laboral, en les famílies i en els mercats de l'habitatge, que no han estat esmorteïts pel desenvolupament de prou polítiques socials.

Gràfic 4. Taxes de risc de pobresa abans i després de descomptar les despeses de l'habitatge. Catalunya, 2010

Font: ECV_2010, INE

- Abans de despeses de l'habitatge
- Després de despeses de l'habitatge

En resum, els perfils de la precarietat econòmica de la infància a Catalunya reflecteixen tant processos de transformació profunda de les estructures econòmiques i socials com aspectes més conjunturals. Els nivells de pobresa infantil a Catalunya i la resta de l'Estat han estat tradicionalment alts, però malgrat la relativa estabilitat dels indicadors, els factors de vulnerabilitat han canviat. D'una banda, els alts índexs de precarietat econòmica en la infància han estat propiciats per canvis en el mercat laboral, en les famílies i en els mercats de l'habitatge, que no han estat esmorteïts pel desenvolupament de prou polítiques de protecció social. De l'altra, la crisi econòmica ha colpejat de manera especialment intensa les llars amb menors d'edat dependents. A l'impacte de la crisi entre els pobres hi dediquem la secció següent d'aquest treball.

4. La crisi dels pobres: intensitat de la pobresa, privació i malestar

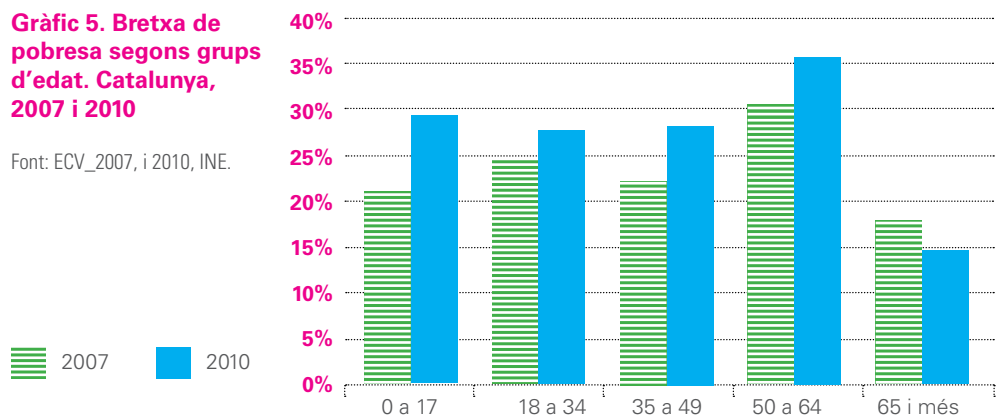
La crisi no només ha augmentat la proporció d'infants en risc de pobresa, sinó que n'ha *intensificat* la pobresa

Calibrar la magnitud de la pobresa infantil, la seva evolució i perfils no exhaurix la caracterització de les implicacions de la crisi. Si només ens fixem en aquests paràmetres correm el risc d'ignorar com pateixen la crisi les persones pobres. Una de les conseqüències més rellevants de la crisi, que passa desapercebuda quan l'anàlisi es basa en indicadors agregats, és la intensificació dels fenòmens de pobresa i la cristallització d'aquests en formes de privació aguda, que generen malestar i inseguretat.

En el període de crisi, la possibilitat d'escapar-se de la pobresa s'ha allunyat per a segments amplis de la població vulnerable, incloses moltes famílies amb infants. La magnitud de la bretxa que separa els ingressos de les persones pobres del llindar de risc de pobresa (i, per tant, de deixar de ser pobres) és un indicador del grau de vulnerabilitat dels més vulnerables. Com es pot observar en el gràfic següent, la bretxa de la pobresa ha augmentat en tots els grups d'edat, tret dels més grans de 65. En el període 2007-2010, aquest col·lectiu ha vist com la distància mitjana dels ingressos dels segments en situació de pobresa fins al llindar de la pobresa del conjunt de la població s'ha reduït. En canvi, és entre els més joves que aquesta bretxa ha crescut més en el període de crisi: així, els ingressos en les llars on viuen persones menors de 18 anys eren el 2007 de mitjana un 21% inferiors del llindar de la pobresa. En plena crisi són un 30% més baixos. És a dir, la crisi no només ha augmentat la proporció d'infants en risc de pobresa, sinó que n'ha *intensificat* la pobresa.

Gràfic 5. Bretxa de pobresa segons grups d'edat. Catalunya, 2007 i 2010

Font: ECV_2007, i 2010, INE.

Una altra manera d'ajudar a visibilitzar l'experiència de la pobresa «dins de la pobresa» és l'anàlisi dels fenòmens de privació. La renda monetària no representa la totalitat dels recursos econòmics a l'abast d'una llar. Els indicadors basats en la renda disponible no ofereixen una radiografia completa de les capacitats d'una llar per generar i controlar recursos; n'ignoren la capacitat de subscriure préstecs, de recórrer a estalvis acumulats, de beneficiar-se de serveis i regals proporcionats per familiars i amics, així com l'accés a béns i serveis públics gratuïts o subsidiats com ara l'educació, la sanitat o l'habitatge públic

(Boarini i d'Ercole, 2006: 10). Aquestes capacitats poden pal·liar parcialment situacions de manca transitòria en què els ingressos monetaris han disminuït. A això cal afegir-hi el fet que l'estimació de la pobresa en funció de la renda monetària de la llar no té en consideració l'existència de variacions geogràfiques en el preu de béns bàsics, com ara l'habitatge, o de despeses fixes relacionades amb la participació en el mercat de treball (com poden ser el transport que es fa servir per anar a la feina o el cost de les llars d'infants a les quals han de recórrer les famílies amb fills petits), que poden afectar de manera determinant la capacitat financera de les famílies per fer-se càrrec d'altres despeses.

Els indicadors de privació ofereixen una perspectiva complementària sobre les situacions de vulnerabilitat perquè contribueixen a identificar problemes d'endeutament i sensacions de dificultat i incertesa per satisfer despeses necessàries a partir de les respostes dels enquestats. En la taula 4 es pot observar un augment en la incidència de situacions de privació econòmica en les llars amb infants en el període estudiat. Amb l'agreujament de la situació econòmica, augmenten tant les dificultats per satisfer deutes com per respondre al pagament de despeses corrents i imprevistes. Així, mentre que el 2007 el 7% de les llars amb menors de 18 anys reconeix que s'ha produït un retard en el pagament de la hipoteca o lloguer en el darrer anys, després de tres anys de crisi aquesta xifra s'ha doblat. Passa una cosa semblant en els retards en el pagament de compres ajornades: passa d'un 7% el 2007 a un 19% el 2010.

L'empitjorament de la situació econòmica té també dimensions subjectives. Un nombre creixent de famílies té la sensació que no disposa de prou recursos per satisfer despeses. Entre 2007 i 2010 hi ha un augment de sis punts percentuals de les llars amb infants que declaren tenir dificultat o molta dificultat per arribar a final de mes (del 27,5% al 32,7%). En un context d'incertesa, també augmenta en 5 punts el percentatge de llars que no té marge per satisfer despeses imprevistes (per valor de 550 euros o més).

Taula 4. Privació en llars amb menors de 18 anys. Catalunya, 2007 i 2010

	2007	2010
Retards en el pagament d'hipoteca o lloguer	7,0%	14,5%
Retards en el pagament de factures de la llum, aigua, gas, etc.	4,6	9,6
Retard en el pagament de compres ajornades o préstecs	6,5	18,8
La família no es pot permetre anar de vacances fora de casa almenys una setmana l'any	28,8	35,6
La família no es pot permetre un àpat de carn, pollastre o peix (o equivalents per als vegetarians) almenys cada dos dies	2,9	4,4
Les despeses totals de l'habitatge representen per a la família una càrrega pesada	54,4	61,2
Dificultat o molta dificultat per arribar a final de mes	27,5	32,7
La família no té capacitat per respondre a despeses imprevistes	27,7	32,4

Font: ECV_2007, y 2010, INE.

Els infants no només pateixen les privacions econòmiques d'una llar, sinó molt especialment com aquestes afecten la qualitat de les relacions entre adults i els seus fills.

En suma, la crisi no només ha provocat una extensió de la pobresa infantil, sinó també que s'intensifiqui i cristal·litzi en formes de privació. La vulnerabilitat econòmica no només té una dimensió monetària. Alguns dels efectes més importants provocats per l'exclusió econòmica tenen a veure amb els estats de malestar i inseguretat que acompanyen la manca de recursos econòmics i la incapacitat per generar-los. Els infants no només pateixen les privacions econòmiques d'una llar, sinó molt especialment com aquestes afecten la qualitat de les relacions entre adults i la d'aquests amb els seus fills. Els pares que pateixen dificultats financeres es mostren més irascibles i estressats i tendeixen a reaccionar de manera inconsistent i incontrolada, cosa que repercuteix en un risc més gran d'emprar càstigs punitius i condueix a una hostilitat més gran en les interaccions amb els fills (e.g. Conger et al., 1993; Flanagan, 1990; Simons, Lorenz, Conger, & Wu, 1992). Als efectes directes sobre el benestar infantil derivats de la pobresa monetària s'hi sumen sovint efectes indirectes associats al deteriorament dels climes familiars provocats per les sensacions de privació.

El sistema de protecció social a Catalunya es caracteritza per l'escassa capacitat per reduir pobresa per mitjà de les transferències monetàries que fa.

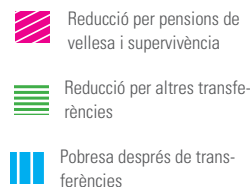
5. L'impacte de les polítiques socials

Les rendes públiques tenen una importància capital en la vida de les persones. A Catalunya, el 59,1% de les llars rep alguna forma de prestació o transferència social (incloses les prestacions per jubilació o supervivència). Excepte per a les persones molt adinerades, les rendes públiques esdevenen la seva principal font d'ingressos en algun moment de la seva vida. Per a moltes persones les rendes públiques es converteixen en l'origen de tots o gairebé tots els seus ingressos durant períodes prolongats de la vida, com passa després de la jubilació. Però abans d'arribar en aquest punt, les prestacions socials poden ser decisives per millorar el benestar material de les llars en situacions d'adversitat. En les llars amb renda disponible més baixa, l'existència de determinades prestacions socials pot representar un important mecanisme d'atenuació de la vulnerabilitat econòmica. La limitació en l'accés a rendes públiques o a rendes públiques suficients en situacions de necessitat es pot considerar una forma d'exclusió.

La infància ha patit tradicionalment al nostre país situacions d'infraprotecció pública en comparació amb altres col·lectius, fins i tot quan les seves necessitats són —en vista de l'evidència examinada en aquest treball— més que palmàries. El sistema de protecció social a Catalunya, que combina fonamentalment prestacions estatals i autonòmiques, es caracteritza, en línies generals, per l'escassa capacitat per reduir pobresa per mitjà de les transferències monetàries que fa. Però aquestes limitacions no afecten tots els col·lectius de la mateixa manera. El sistema de pensions, per exemple, aconsegueix reduir de manera significativa les taxes de pobresa dels col·lectius que se'n beneficien, habitualment persones d'edat avançada que no tenen cap altra font significativa d'ingressos. Si les pensions no existissin, prop del 90% de les persones grans tindrien uns ingressos que els situarien sota el llindar de la pobresa.

Com es pot observar en el gràfic següent, les prestacions socials redueixen els nivells de pobresa de la població infantil de manera força més modesta. Si no hi hagués cap mena de prestació —és a dir, abans de transferències públiques—, un 32,7% dels infants viuria en llars en risc de pobresa. Gràcies a les transferències, aquesta xifra se situa en el 23,8%. La reducció equival al 27,2% del valor inicial. L'efecte reductor de les transferències públiques sobre la pobresa infantil no és només significativament inferior a l'efecte que tenen sobre la pobresa de les persones més grans de 65 anys (75,1%), sinó que és notablement inferior a l'efecte reductor de les transferències públiques sobre la pobresa del conjunt de la població.

Gràfic 6. Taxa de risc de pobresa abans i després de transferències, segons grups d'edat. Catalunya, 2010

Font: ECV_2010, INE.

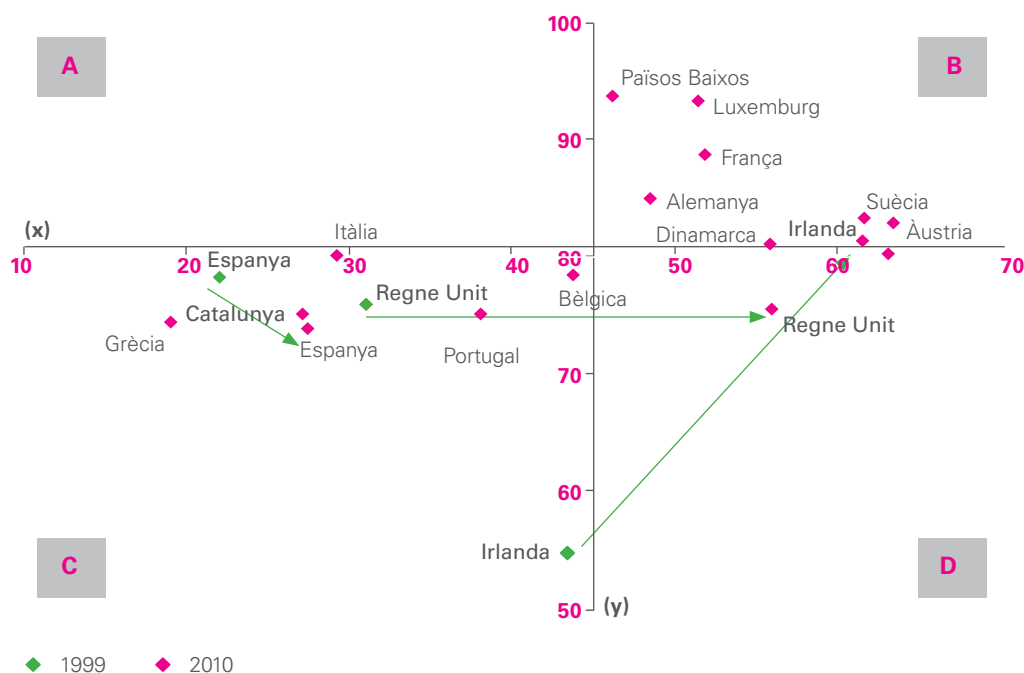
Per calibrar la capacitat del sistema de protecció social de reduir pobresa infantil és útil comparar els efectes reductors de les transferències amb els que s'observen en altres països. És el propòsit del gràfic 7, que situa els països en quatre quadrants en funció de la capacitat dels sistemes de protecció social de reduir els nivells de pobresa que s'observen abans de

transferències socials. L'eix d'abscisses (X) mesura la reducció percentual de la pobresa infantil que fomenten les transferències que els Estats fan a favor dels menors de 16 anys i les famílies amb què conviu. En l'eix d'ordenades (Y) es mesura la variació percentual de la pobresa de les persones més grans de 65 anys abans i després que es produeixin les transferències al seu favor. En l'espai definit per aquests dos eixos, els països se situen en quatre quadrants: a) els que redueixen molt el risc de pobresa de les persones grans (més que la mitjana), però poc la pobresa infantil; b) els que redueixen molt el risc de pobresa de la població gran i molt la pobresa de la població infantil; c) els que redueixen poc tots dos conceptes, i d) els que redueixen poc la pobresa de les persones més grans de 65 i molt la pobresa infantil.

Catalunya (i Espanya) se situen juntes (a causa de l'elevat pes de les transferències estatals en el sistema de protecció social) en el quadrant B. La capacitat de reduir pobresa infantil és molt baixa (només superior a la de Grècia). La major part de països de la Unió Europea suma a una capacitat una mica superior de reduir la pobresa de les persones més grans de 65 anys un impacte força més notable de les polítiques públiques sobre la pobresa infantil. En alguns països nòrdics l'impacte relatiu de les transferències a favor de les persones grans és molt semblant al de les transferències a favor de la infància. La ubicació de Catalunya i Espanya gairebé no ha canviat en la darrera dècada. Aquest immobilitisme contrasta amb el que passa en altres països que han adoptat compromisos públics fermes per lluitar contra la pobresa infantil, com ara el Regne Unit i Irlanda (Marí-Klose et al., 2008).

Catalunya té un sistema de protecció social feble que pateixen de manera molt especial els infants, atesa l'extensió i intensitat del fenomen de la pobresa infantil.

Gràfic 7. Efecte reductor de la pobresa després de transferències socials en menors de 16 i persones de 65 anys i més (en variacions percentuals). EU-15, 1999-2010

(x) Efecte reductor de la pobresa en 65 anys i més; (y) Efecte reductor de la pobresa en menors de 16

Font: Eurostat 1999, 2010, i ECV_2010, INE.

6. Conclusions

En un període com el que estem vivint, en què s'anuncien i s'executen retallades en els sistemes de protecció social, és important recordar que Catalunya té un sistema de protecció social feble en comparació amb el d'altres països europeus amb un nivell de desenvolupament econòmic anàleg. Aquesta feblesa la pateixen de manera molt especial els infants, atesa l'extensió i intensitat del fenomen de la pobresa infantil. Catalunya figura en els escalafons

més baixos de la pobresa infantil en el concert europeu, i les tendències que s'apunten en els darrers anys són negatives. Hem desaprofitat els anys d'expansió econòmica per corregir una anomalia que no només és injusta, sinó que també malmet la nostra competitivitat i opcions de creixement econòmic perquè frena el desenvolupament de capital humà potencial entre els infants que estan en situacions d'adversitat econòmica.

Per combatre la pobresa infantil el primer és que el problema sigui plenament visible i reconegut com una situació que viola drets fonamentals.

En les noves economies globalitzades i del coneixement no podem permetre'ns els nivells de pobresa infantil que tenim. I no ens podem permetre que aquests creixin com a resultat de la incapacitat dels poders públics d'actuar a favor de la infància. En l'escenari en què estem vivint s'obren perspectives fosques sobre la protecció infantil. En un context d'austeritat hi ha la temptació política de retallar despesa en camps de la protecció pública poc desenvolupats, com el de les polítiques d'infància, per l'escassa contestació social que generen aquestes mesures. Cal recordar que a llarg termini aquestes iniciatives van precisament en contra dels objectius de sanejament dels comptes públics que es persegueixen. La infància vulnerable necessita suport públic, i aquest suport s'ha de concebre com el que és, una inversió la rendibilitat de la qual no és dubtosa.

7. Propostes

Les condicions de vida de la infància figuren en l'agenda política de molts països. Són països que, en la majoria dels casos, han aconseguit promoure en els darrers anys el benestar infantil i protegir un nombre creixent d'infants davant de la pobresa, fins i tot en condicions d'adversitat econòmica. Països com el Regne Unit i Irlanda, que, com hem vist, han millorat sensiblement la seva eficàcia en la reducció de la pobresa infantil, ho han aconseguit fixant objectius de referència (*targets*) que cal assolir en documents marc⁵, debatent i avaluant extensament opcions per promoure'ls, informats sempre per la recerca social rigorosa sobre aquestes qüestions. Fixar objectius de referència serveix per introduir el problema en el procés polític, cosa que afavoreix que els responsables polítics puguin ser objecte de control en funció de l'assoliment d'aquests objectius.

Per tant, el primer que convé aconseguir al nostre país per combatre la pobresa infantil és que el problema sigui plenament visible i reconegut com una situació que viola drets fonamentals, d'acord amb la Convenció sobre els Drets de l'Infant, i que comporta externalitats negatives per a la cohesió i l'horitzó econòmic del país. Això exigeix, d'una banda, impulsar la recerca sobre el fenomen i les seves conseqüències en àmbits propers i potenciar la transferència d'aquests coneixements científics a agents socials i polítics. De l'altra, comporta arrencar compromisos polítics que puguin ser objecte de monitorització i donar lloc a l'exigència de responsabilitats.

La recepta més comuna per combatre la pobresa infantil són les transferències públiques directes a les famílies amb fills dependents i les deduccions fiscals.

A partir d'aquí, les receptes per combatre la pobresa infantil són múltiples, i encara que l'eficàcia de les diferents opcions és desigual, totes poden sumar quan hi ha un compromís ferm de dotar-les econòmicament de manera adequada i sostenir-ne l'aplicació en el temps. La recepta més comuna per combatre la pobresa infantil són les transferències públiques directes a les famílies amb fills dependents (tant si és mitjançant prestacions universals directes com selectives en funció d'una comprovació de mitjans) i la transferència de recursos mitjançant deduccions fiscals. La concreció d'aquestes iniciatives és molt variada, cosa que en condiciona l'efectivitat.

En 19 de 28 països de la Unió Europea hi ha prestacions monetàries universals per a famílies amb infants, inclosos tots els països situats en els quadrants B i D en el gràfic 7 (Bradshaw 2012, en premsa). A Espanya i Catalunya ja no hi ha aquestes transferències universals⁶. Les ajudes es basen en la comprovació de mitjans i les transferències de recursos a les famílies amb infants, que es fan mitjançant el sistema impositiu. Aquestes dues opcions presenten desavantatges que en comprometen l'eficàcia en la lluita contra la pobresa infantil.

5. Vegeu *The Children's Plan: Building Brighter Futures* al Regne Unit (https://www.education.gov.uk/publications/standard/_arc_SOP/Page11/CM%207280#downloadableparts), o *The National Children's Strategy: Our Children-Their Lives* a Irlanda (<http://www.dcy.gov.ie/documents/Aboutus/stratfullenglishversion.pdf>).

6. Hi eren fins fa molt poc. La prestació per naixement (coneguda com «xec nadó») es va suprimir al maig de 2010 en el paquet de mesures d'austeritat introduïdes pel govern del PSOE per «calmar» la pressió dels mercats. A Catalunya, una transferència anual de caràcter universal a famílies amb infants menors de tres anys va passar a ser una transferència selectiva basada en comprovació de mitjans el 2011, després de l'arribada de Convergència i Unió al govern autonòmic.

Les ajudes basades en la comprovació de mitjans al nostre país han estat, en general, insuficientment dotades, mentre que les deduccions fiscals no han beneficiat els col·lectius més necessitats (atès que no hi ha beneficis fiscals per a llars i persones a qui no correspon, per nivell de renda, pagar impostos directes)⁷.

Un segon paquet de mesures ha consistit a proporcionar a les famílies serveis gratuïts o a preus assequibles, principalment sanitaris i educatius, amb el propòsit de corregir algunes de les conseqüències negatives sobre la salut i el desenvolupament cognitiu dels infants associades a situacions d'adversitat socioeconòmica. Es tracta de promoure l'ús de serveis (programes d'orientació i assessorament, seguiment mèdic, estimulació cognitiva, reforç educatiu, etc.) en llars on els pares no tenen incentius, informació o capacitat per proporcionar aquestes prestacions pel seu compte, i pal·liar així el cost que representaria per a les famílies adquirir-los al mercat.

Hi ha consens acadèmic en què els beneficis són més grans quan s'orienten a famílies amb fills més petits, inclosa l'educació infantil 0-3, i són aprofitats pels col·lectius més vulnerables (Heckman i Masterov, 2007). Per assegurar aquest aprofitament cal que els col·lectius en més situació de risc siguin objecte de tractaments personalitzats, de caràcter més intensiu, i que aquesta atenció privilegiada s'estengui de manera consistent en el temps en forma de «cascada» de serveis.

Un tercer conjunt de mesures persegueix l'activació laboral dels pares que no treballen. Com hem tingut ocasió de comprovar, la vinculació dels progenitors al mercat laboral és un bon antídote contra la pobresa infantil, encara que no infal·lible. Entre les iniciatives promogudes pels governs hi ha incentius fiscals per promoure la participació laboral de progenitors inactius, programes de formació, bonificació de llocs de treball i provisió pública de serveis d'atenció a la infància o suport econòmic per contractar aquests serveis (escoles infantils, activitats extraescolars...) amb la intenció de facilitar la conciliació de la vida laboral i familiar. L'objectiu d'aquestes polítiques és treure les llars de la pobresa incrementant els ingressos derivats de la feina dels pares.

En alguns països, fonamentalment anglosaxons, algunes ajudes monetàries directes —com les que reben les llars monoparentals— estan condicionades a la participació en el mercat laboral o un programa de formació per afavorir-ne la inserció laboral. En general sembla que aquestes polítiques contribueixen a incrementar els ingressos laborals dels progenitors i contribueixen així a reduir la pobresa infantil, però és difícil calibrar en quin grau poden ser efectives en països amb mercats laborals poc dinàmics, o que estan travessant períodes de crisi, en què l'oferta de feina és escadussera. Apostar per polítiques d'activació per reduir la pobresa infantil comporta riscos de desprotecció si l'«ocupabilitat» dels adults responsables de l'infant és molt baixa. L'activació tampoc assegura necessàriament una millora substancial de les condicions de vida si els pares només poden accedir a feines de baixa qualitat, mal remunerades, i si la seva inserció laboral implica perdre el dret de percebre prestacions i ajuts.

Per acabar, no hem d'oblidar que la pobresa infantil és sensible a dinàmiques generals del mercat laboral i del sistema de protecció públic. Les condicions de vida dels infants són sensiblement pitjors en les societats més desiguals (Wilkinson i Pickett, 2009). La infància vulnerable es beneficia, per tant, de polítiques que corregeixen la desigualtat mitjançant polítiques fiscals i socials. Els infants són beneficiaris indirectes dels drets socials de què gaudeixen els seus progenitors i altres familiars que viuen amb ells. Aquests ajuts són decisius quan la protecció social específica per a la infància és poc generosa, com passa a l'Estat espanyol. A Espanya, les prestacions per atur o les pensions de jubilació i supervivència tenen un efecte reductor sobre la pobresa infantil sensiblement més alt que les polítiques d'ajuda a la família (Marí-Klose i Marí-Klose, 2011). Seria, sens dubte, desitjable arribar a una situació en què el benestar infantil estigués garantit amb independència dels drets dels seus progenitors, però mentre això no passi, l'efectivitat de la protecció infantil està lligada a la solidesa global dels sistemes públics de benestar.

Proporcionar a les famílies serveis de salut i educació gratuïts o assequibles corregeix algunes conseqüències negatives de la pobresa en el desenvolupament dels infants.

A Espanya, les prestacions per atur o les pensions de jubilació i supervivència tenen un efecte reductor sobre la pobresa infantil sensiblement més alt que les polítiques d'ajuda a la família.

7. En un treball recent, Jonathan Bradshaw (2012, en premsa) estima que el valor del paquet de beneficis monetaris per a la infància (mesurat en relació amb el salari mitjà) a Espanya és el més baix d'Europa. L'evidència presentada per Bradshaw demostra que les ajudes existents ofereixen més beneficis a les famílies de rendes mitjanes que a les més desafavorides.

8. Bibliografia

- Bradshaw, J. (2012, en premsa) «*The case for family benefits*». Children and Youth Service Review (disponible en línia des del 14 d'octubre de 2011).
- Boarini, R. i M. M. d'Ercole. 2006. «Measures of material deprivation in OECD Countries», Working Paper No. 37, París, Directorate for Employment, Labour and Social Affairs OECD.
- Ayala, L. i O. Cantó. 2009. *Análisis y propuestas sobre pobreza infantil en España*. Madrid: UNICEF.
- Conger, R.D., K.J. Conger, G.H. Elder, F.O. Lorenz, R.L. Simons i L.B. Whitbeck. 1993. «Family economic stress and adjustment of early adolescent girls». *Development Psychology*, 29(2): 206-219.
- Flanagan, C.A. 1990. «Families and schools in hard times», a V.C. McLoyd i C.A. Flanagan (eds.) *New directions for child development: Economic stress Effects on family life and child development* (p. 7-26). San Francisco: Jossey-Bass.
- Griggs, J. i R. Walker. 2008. *The Costs of Child Poverty for Individuals and Society: A Literature Review*. York: Joseph Rountree Foundation.
- Heckman, J. i D. Masterov. 2007. «*The Productivity Argument for Investing in Young Children*». NBER Working Paper 13016.
- Lelkes, O., L. Platt, T. Ward. 2009. «Vulnerable Groups: The Situation of People with Migrant Backgrounds», a *European Inequalities: Social Inclusion and Income Distribution in the European Union*, T. Ward, O. Lelkes, H. Sutherland, I. G. Tóth (eds). Budapest: TÁRKI Social Research Institute Inc.
- Marí-Klose, P. (dir.) et al. 2008. *Informe de la inclusión social en España 2008*. Barcelona: Obra Social de la Caixa Catalunya.
- Marí-Klose, P, C. Gómez-Granell, C. Brullet i S. Escapa. 2008. *Temps de les famílies: Anàlisi dels usos del temps a les llars catalanes a partir del Pànel de Famílies i Infància*. Barcelona: Departament d'Acció Social i Ciutadania.
- Marí-Klose, P. i M. Marí-Klose. 2011. «The Age Orientation of Social Policies: Protection against Child and Elderly Poverty in Europe», presentació al congrés internacional *Contributions to Smart, Green and Inclusive Growth for Europe 2020*, CSIC, Madrid.
- Marí-Klose, P., F. Antón, i M. Marí-Klose. 2012 (en premsa). *Informe de la inclusión social en España 2012*. Barcelona: CIIMU/Caixa Catalunya.
- Simons, R.L., F.O. Lorenz, R.D. Conger i C. Wu. 1992. «Support from spouse as mediator and moderator of the disruptive influence of economic strain on parenting». *Child Development* 63(5): 1282-1301.
- Wilkinson, R. i K. Pickett. 2009. *The Spirit Level. Why Equality is Better for Everyone*. Londres: Penguin Books. ■